

Əli Kərimbəyli, 1951-ci ildə anadan olmuş, BDU-nun Filologiya fakültəsini bitirmiş, “Azərbaycanfilm ” kinostudiyasında və Azərbaycan Yazıçılar Birliyində müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. Hazırda AMEA Folklor İnstitutunda elmi işçidir, ailəlidir.

**“Altın-Arığ” eposunda birinci nəslin nümayəndəsi-
Pis-Tumzux-Plö-Xarın-Xuu-İney
Kurbijekov variantında**

1. Dastanın ümumi cizgiləri və Pis-Tumzux..

Türk epik folklor sistemində irfani dəyərləri ən yüksək səviyyədə ehtiva edən fundamental “Altın-Arığ” dastanı, təkcə Xakas türklərinin deyil, eyni zamanda çin səddindən Altaya, Altaydan Qaradağ respublikasına -balkanlara qədər Turan bütövlüyü məfkurəsində və zehniyyətində yaşayan, düşünən bütün türk xalqlarının müştərək mənəvi mirası, türk qadınlığının fədakarlığını, vətənə sonsuz məhəbbətini əks etdirən mənəvi abidəsidir.

Epik Altın-Arığın həyat ideali, yaşamının ali məqsədi yalnız və yalnız sonsuz məhəbbətlə sevdiyi vətəni və doğma millətini qorumaqdır.

Xakas türk folklorunun epik-fəlsəfi fəzilətlərini ehtiva edən “Altın-Arığ” bahadırlıq dastanı öz süjeti və kompozisiyası çərçivəsində ardıcılıqla əsasən 3-(üç) alp-qəhrəman nəslinin həyatı və fəaliyyətini əhatə edir; başqa sözlə, 3-epik nəsilin birlikdə tarixini təxminən 300 il hesablasaq, o zaman deyə bilərik ki, “Altın-Arığ” eposu, dastanın arxaik nüvəsində Xakas türklərinin

gerçək tarixinin böyük bir parçasının nağıllaşan, obrazlaşan mifopoetik şüurunun, eposa estetik-fəlsəfi yöndən cilalanmış transformasiya -sından ibarətdir.

1-ci süjet; Qadın bahadır Pis-Tumzux-Plö-Xarın-Xuu-İneyin oğlu Xulatayla tanış olması və Ağ-Qayaya girib ölməsi ilə bitir.

2-ci süjet; Altın-Arığın daşdan doğulması və onun daşdan doğulmayan QızXanla bacılaşması ilə bitir.

3-cü süjet; Altın-Arığın ölümü və onun oğlu gənc alp-bahadır Taptaan-Molatın və Qız-Xanın oğlu Xanığ-Xılısla iki qardaşın toy mərasimi ilə bitir.

Əsl adı **“Daşdan doğulan Altın-Arığ”** olan bu dastanın 2-ci variantını xakas alimi, folklorşünas, f.e.d. professor V.Y. Maynoqaşeva 1964-cü ildə Pyotr Vasilyeviç Kurbijekovdan (1910-1966) yazıya almış, rus dilinə filoloji tərcümə etmiş, tədqiq etmiş və 10341 misradan ibarət olan bu eposu orjinal mətnlə birlikdə 1988-ci ildə “SSRİ Xalqlarının dastanları” silsiləsindən Moskvada çap etdirmişdir. Dastan bütünlüklə nəzmlədir. Məsələn, “Koroğlu” dastanındakı kimi nəsr parçaları və şeir parçalarından ibarət deyildir. Əsərin poetik qəlibi kamil heca vəznində olmasa da 7-8 və ya 9-10 hecadan ibarət olmaqla ümumən heca tiplidir. Dastanın dili Xakas dilinin Qızıl tayfasına məxsus dialektdən yazıya alındığı üçün qızıl dilinin fonetik-leksik ünsürləri və şivə fərqləri üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dastanın T.Q. Taçeeva tərəfindən 1955-ci ildə Semyon Prokopyeviç Kadışevdən (1885-1977) yazıya alınmış 1-ci variantı da qızıl dialektindədir. Hər iki xayçı (söyləyici-ifaçı) Qızıl boyuna mənsub idi. Folklorşünas-alim f.e.d. professor T.Q. Taçeeva dastanı-5181 misradan ibarət olmaqla 1958-ci ildə paytaxt Ağbanda (Abakan) nəşr etdirmişdir. Dastanın süjeti əsasən eyni olsada kompozisiyasında fərqlər çoxdur. Dastanın kurbijekov variantı döyüş səhnələrinin, dağ, çay, at, toy, silah, göy qurşağı və s. təsvirlərin bolluğu, zənginliyi, poetik mükəmməlliyi baxımından, Pis-Tumzux-Plö-Xarının, Altın-Arığın, Qız Xanın, Çibeteyin, Xulatayın, Taptaan-Molatın, Xanığ-Xılısın və digərlərinin obrazlarının poetik pafosla təsviri, hiss və həyacanların emosional dərinliyi və epik ənənənin izlənməsi baxımından daha maraqlıdır desək, -səhv etmərik. **Epos kurbijekov və kadışevdən yazıya alındığına görə və aralarında 5000 misralıq fərq olduğuna görə, bir sözlə iki variantdan; kadışev və kurbijekov variantından ibarətdir.** Dastanın hər iki variantı şeirlə-nəzmlədir. Pis-Tumzux-Plö-Xarın-Xuu-İney adlı epik qadın alp-bahadırın bədii-estetik xüsusiyyətlərini analizə əsasən kurbijekov variantı üzərində cəlb etmişik.

Eposun mövzusu və süjeti qeyd etdiyimiz kimi üç alp-bahadır nəslinin həyatını əhatə edir. Əsərin baş qəhrəmanı Altın-Arığ adlı alp- qəhrəman

qızıdır. Maraqlıdır ki, dastanın qabardılmış epik qəhrəmanlarının çoxu karlık-qaraqalpaq-özbək dastanı “Alpamış”da olduğu kimi əsasən qadınlar, qızlardır. Qadınların dastan janrı üçün daha qabarıq obraz kimi alınması mövzunun həm qədimliyini göstərən əlamətdir, həm dünya modelində qadının substantiv başlanğıc olması təsəvvürü ilə əlaqədardır, həm də qadınların kişilərə nisbətən şamanist ruha və kosmaqonik düşüncəyə daha meyilli olması ilə əlaqədardır. Qədim türkün dünya dəkində, qadının ictimai-epik statusu Umay-İnə//Humay-Ananın obrazında təcəllə edir və şaman qadın, məsələn, Pis-Tumzux və ya Atın-Arığ insanlığa “KUT” verməklə Humay-Ana surətinə adekvat funksiyanı təbiətdən aldığı animistik-totemist aurada icra edir. Dastanın mifik süjetləri sırasında Pis-Tumzuxun Ağ-Qayadan möcüzəli doğulması (bu hadisələrin real təsvirini biz dastanda görmürük, onu Pis-Tumzuxdan öyrənirik), Alıp-xan ölkəsinin mifik xilaskarı olması, Ağ-Qayadan doğulan Altın-Arığ və onun Ağ-Sabdar (boz) atını diriltməsi, özünün gah, tülküyə, gah üç yarpaq ota, gah ağ canavara və s. çevrilməsi bədii dastan informasiyası olmaqla qədim xakas türkünün əsatir inancını, mifik şüur formalarını epik-ənənvi miqyasda əks etdirir, çağdaş oxucuya-dinləyiciyə Qızıl boyunun timsalında xakas xalqının tarixi həyatında yaşadığı faciələr və sosial-psixoloji sarsıntıları haqqında geniş məlumat verməkdədir.” Altın-Arığ” eposunun bütövlükdə ayrı-ayrı epizodları və süjetləri, həmçinin Pis-Tumzux-Plö-Xarın obrazının iştirak etdiyi süjetlərdə təsvir edilən motivlərin xakas qəhrəmanlıq eposlarının bir çoxunda bənzər motivləri vardır. Məsələn, “Ağ-Boz atlı Palaçax Altın”, “Bahadır Küreldey dastanı”, “Katay-xan və Buzeləy Mirqen” və s. bahadırlıq dastanlarında biri-birini xatırladan məzmunca eyni tipli ənənəvi süjetlərə və motivlərə rast gəlinir. V.Y. Maynoqaşeva bu kimi motivlərin epik ənənədən gəldiyini qeyd edir.

Əsatir və kosmaqonik görüşlərlə sıx rəbitədə olan epik Pis-Tumzux hər iki variantda uzun-uzadı sərgərdan həyat yaşamış, yaxşı ər axtarmış, bütün dünyanı 6-7 dəfə gəzib fıralnsada yaxşı ər tapa bilməmişdir. Bununla yanaşı - ər tapa bilməsə də, bir cox kişilərlə bir gecəliyə yaşamış və həyatında yalnız bir dəfə uzun müddət-9 ay bir xanla yaşamışdı. Dastanda oxucu-dinləyici Pis-Tumzuxun adına ilk dəfə Piçen-Arığın atası Altın-Seyzenlə öfkəli-iddialı Piçenin söhbəti zamanı rast gəlir. Ata Altın-Seyzen qızı Piçen-Arığ fəlakətdən qurtarmaq üçün bəzi sirli mətləblərdən onu agah etmək üçün - deyərək, onun ilk dəfə adını çəkir və Alıp-xan ölkəsində müdhiş bir qoruyucu-xilaskarın yaşaması haqqında sirli bir məlumatı qızına açır. Ancaq canı-bədəni cin ruhu ilə dolu nəfsgir Piçen-Arığ atasını eşitmir, nəfsin gücü ilə özünü sonu onun ölümü ilə nəticələnən fəlakətə atır. Qeyd etdiyimiz

kimi kurbijekov variantında Pis-Tumzux ideal ər axtarıb tapmaq məqsədilə on illərlə dünyanı dolaşır, sərgərdan həyat yaşayır;

Altımış ildən çoxdu,
Doxsan üç kişiyə getmişəm.

Doxsan üç dəfə getsəm də,

Bir xas kişi tapmadım.

Ax, vətənim!”-deyərək,

Nəcib qadın hönkürdü.(1730) və ya Köqil-Arıqla görüşü zamanı eyni məzmununda sözlər söyləyir;

“Mən qaynayan qara cinəm!

Çox uzun çəkdi avaralığım.

Ay altında yer üzünü,

Altı dəfə dolandım, Köqil-Arıq

Gün altında mən dünyanı

Çox dolandım.

Könlümə yatan bir kişini,

Heç yerdə mən görmədim”. (1880)

Kadışev variantında isə Pis-Tumzux doğma vətən həsrətinə dözə bilmədiyinə görə sonuncu ərindən qaçır və od-alov içində yanan səhralara qaçıb vətənə qayıdır.Tədqiqatçı-folklorşünas V.Y.Maynoqaşeva “od-alov içində səhra”-obrazı haqqında yazır ki, Xakasiyada səhra yoxdur, yəqin ki, bu obraz şimal-qərbi Monqolstanın qumlu səhralarında vaxtı ilə yaşamış xakasların dədələrinin-törə əcdadlarının haqqında yaşayan fikrin mifik ünsürləridir. (1.«АЛТЫН-АРЫГ»Хакас чоннынг алыптыг нымахы. В.Е.Майногашева, Восточная Литература, Москва-1988,стр. 502. «Altın-Arıq».Xakas xalqının qəhrəmanlıq dastanı,V.Y. Maynoqaşeva,Vostoçnaya Literatura, Moskva-1988, səh.502.) Pis-Tumzux-Plö-Xarın obrazının illərlə sərgərdan həyat yaşamasınıV.Y.Maynoqaşeva N.F.Katanovun xakas folkloruna həsr etdiyi araşdırmalarına istinad edərək, qədim miflərdə daş-qaya sahibləri olan, ovçuların qabağına çıxan iri döşlü və ya çılpaq demonik qadınların ər axtarışları ilə əlaqəli olmasına işarə vurmuşdur(2.yenə orada,səh.502.).V.Y.Maynoqaşeva güman edir ki, demonik qadın motivləri olan süjetlərdən söyləyici-ifaçılar çox istifadə etmiş nəticədə bənzər süjetlərdən ibarət dastan yaratmışlar.Bu fikirdə elmi-məntiqi həqiqət ağır basmaqdadır, çünki müstəqil dastan kimi görünən bu əsərlər,məsələn “Altın-Arıq”-ın süjeti ilə çox ciddi eynilik təşkil edir. Məsələn, T.Q.Taçeevanın P.V.Kurbijekovdan yazıya aldığı “Tünd qırmızı atlı Küreldey” dastanı bu mənada çox səciyyəvidir. Dastan xalq arasında “Pis-Tumzuxa evlənən

Küreldey”adı ilə də tanınır. Bu əsərin leytmotivi, mərkəzi süjeti ər axtarışıdır.

”Altın-Arığ”eposunda da Pis-Tumzux başına gələn əhvalatları Xulataya danışarkən Küreldeyin onu necə sevməsini xatırlayır sonra Küçün Küreldeydən qaçdığını etiraf edir, qaçarkən Xulatayın doğulmasını, onu qumlu səhrada atıb qaçdığını xəyalən görür və bunun səmimi olduğuna, Xulatayın onun oğlu olmasına inanır.Amma öz doğma oğlu olduğunu bilmədiyi , tanımadığı zaman oğlunu cinə və ya cin ruhlu bir düşmən alpigidə bənzətmişdi.Ağ canavar qiyafəsində cildini dəyişərək, oğlunu müşahidə etmişdi;

Pis-Tumzux, qıyya vurub əsdi-coşdu,

Ağ Canavar olub,

Durdu yerində:

“Belə əzab çəkməkdənsə,

Qoy qara cin məni vursun,”-o, düşündü.Və ya Küçün-Küreldeydən necə qaçdığını belə xatırlayır;

Küçün-Kürüldeyə sə,

Ondan ayrılı bilmirdi, zorla saxlayırdı.

Bir ilə dək yaşamışlar,

Sonra fürsət düşən kimi,

Küçün-Küreldeydən o qaçmışdı.

Küçün-Küreldey, biləndə onu qovmuş.

Canını qurtarmaq üçün, Pis-Tumzux,

Qum səhrasıyla qaçmışdı.

Doqquz qulac boylu,

Qara-kürən at,

Pis-Tumzux-Plö-Xarına,

Demək olar ki, çatmışdı.

Küçün-Küreldey, bahadır-kişi

Pis-Tumzuxun nəfəsini kəsmişdi.

Qumlu çöllərlə qaçanda,

Ondan nə sə düşdü...

“Altın-Arığ” dastanının Pis-Tumzuxla əlaqədar süjet parçalarında Pis-Tumzux-Plö-Xarın obrazının dərin estetik-fəlsəfi mahiyyəti vətənə dönəndən sonrakı həyatında daha parlaq şəkildə görünməyə başlayır. Oxucu-dinləyici Pis-Tumzuxu burada fədakar ana-Altın-Arığı dirildəndə, fədakar şaman-Altın-Arığın daşdan doğulan qulunu-atını dirildəndə, fədakar xilaskar qoruyucu-vətəndaş-Alıp-xanın Altı yaşlı oğlunu dirildəndə, həqiqi vətən və millət fədaisi- özünün doğulduğu daşın içinə girib orada vətən və millət

naminə şüurlu şəkildə özünü fəda edərək ölümə getməsi kimi qeyri-adi, həyacanlı səhnələrdə görür, onu böyük məhəbbətlə sevir və Pis-Tumzuxun şəxsində xeyrin ölməzliyinə, əbədiyaşarlığına, hər zaman şərə- və şər qüvvələrə qalib gələcəyinə inanır. Mifik-bədii dəlillər-epizodların mərkəzində özünü görür, demək olar ki, oxucu-dinləyici süjetə daxil olur və hadisələrin iştirakçısına çevrilir.

Pis-Tumzux – Plö-Xarının altı yaşlı oğlanı, Altın-Arıği və onun atı Ağ-Sabdarı dirildib həyata qaytarması onun doğma məmləkətində ulu törə-əcdaddan gələn ənənəvi nizam-intizamı, kult inancını bərpa etməsi, ictimai münasibətlər sferasında baş vermiş dəyişiklik nəticəsində qədim adətlərin, etnoqrafik psixologiyanın pozulmasına etiraz təşəbbüslərini ifadə etməkdədir. Hərhalda “Altın-Arıği” dastanında bizə gəlib çatan bədii informasiyada tayfa həyatının tarixi – etnoqrafik gerçəkliyi poetik vasitələrlə bədii əksini tapmışdır. Pis-Tumzux burada öz doğma tayfasının xilaskar şaman əcdadını təcəssüm etdirir. Dastan informasiyasının bu prizmasından yanaşsaq və düşünsək ki, qədim türk tayfalarının fəlsəfi-mövhumu etnik özəlliyi olan yaşamını nizamlayan öz şamanları-xilaskar totem-əcdadları olmuşdur, görürük ki, “Altın-Arıği” dastanında əks edilən-təsvir edilən hadisələr qəbilə-tayfa birləşmələrini zəruri edə biləcək siyasi- tarixi həyatın ərəfidir. Dastandan görünən tayfalararası toqquşmalar, savaqlar, qan ədavəti yeni ictimai-siyasi və ictimai-hərbi quruluşu sosial zərurətə çevirir, dolayısıyla, yaxın yüz illərdə qəbilə ittifaqları formalaşacaq, qədim türklərin ictimai həyatı yeni hərbi-iqtisadi modelə keçəcəkdir. Dastanda isə biz dövlətləşmə yolunda qəbilə birləşmələrini və ya dövlətin-siyasi hakimiyyətin struktur unsurlərini görmürük. Burada Alıp-xan məmləkətini mifoloji-mövhumu üsullarla, tilisim və sehdən, mənəvi və fiziki gücdən, qamlıqda ifadə olunan gizli sirlərdən istifadə etməklə Pis-Tumzux və Altın-Arıği qoruyur, xilaskarlıq missiyasını həyata keçirir.

“Altın-Arıği” alp-bahadırlar haqqında dastanın qeyd etdiyimiz kimi əsas epik surətləri qəhrəman xakas qızlarıdır. Dastanın epik informasiyasından gördüyümüz , tanıdığımız bu obrazlar qədim xakasların sosial həyatında qadın rolunun üstün olması ilə izah oluna bilər. Görünür qadınlar-xüsusilə, şaman qadınlar və alp-bahadır qızlar ibtidai-icma dövründə, ondan sonrakı quldarlıq quruluşunun ilkin dövrlərində həm fərdi, həm də kollektiv həyatda min illərlə üstün mövqeyə malik olmuşlar ki, ictimai-tarixi gerçəklik obrazlı təxəyülə, epik şüura transformasiya olunarkən mifik-poetik çalarlarla bütövləşmiş, cilalanmış və dastan janrının verdiyi imkanlar daxilində vahid süjet zəncirində bərkimiş milli-mənəvi miras haqqını almışdır. İctimai münasibətlərdə baş verən dəyişiklik-daha çox quldarlıq formasiyasının

dağılması prosesində əsəti inanc sistemi üzərində qurulan sivil həyatın pozulması özü ilə hər zaman olduğu kimi faciələr, qan ədavəti və fəlakətlər gətirir. Daşdan doğulan Pis-Tumzux, ondan sonra daşdan doğulan Altın-Arığ əzab və işgəncələrlə, savaqlar və müharibələrlə müşayət edilən belə bir zamanda qeyri-adi, ecazkar tanrı-çayan ruhundan doğulub xalqını və vətəni qəsbkar yadellilərdən qoruyur. Pis-Tumzuxun da, Altın-Arığın da qoruyuculuq və xilaskarlıq vəzifəsi ilahi vəzifə, Tanrı missiyasıdır. Pis-Tumzux da öz öhdəsinə düşən zaman kəsiyində xilaskar vəzifəsini sosial aspektlərdən- vətəninə bəslədiyi qeyri-adi məhəbbət və yüksək pafoslu milli sevgi ilə icra edir. Pis-Tumzuxun daşdan doğulub daşın içində ölməsi-eləcədə Altın-Arığın- onun bilavasitə məhz bu vətəni-Alıp-xana məxsus olan ölkəni qorumaq üçün doğulduğunu rəmzləşdirir. Daşdan doğulmağın semantikasında gizli-yalnız göy-xana məlum olan epik peyğəmbərlik kodu fəaliyyətdədir. Pis-Tumzuxun Xeyir və Şər müstəvisində azadlıq mübarizəsi aparması, totem-əcdad ruhuna aşına olması peyğəmbərlik koduna adekvatdır; mübarizə hədəfi bəşəriyyətə zülm və müsibətlər gətirən cin İrlik nəfsinə tabe olan insanlardır. Maraqlıdır ki, Altın-Arığın, Çibeteyin, QızXanın, Taptaan-Molatın, Xanığ-Xılısın düşmənləri məhz günbatan tərəfin adamlarıdır. Günbatan qaranlıq dünya modelini rəmzləşdirir. Ancaq Pis-Tumzux, Altın-Arığ, Qız Xan və s. günçıxan tərəfin adamlarıdır. Günçıxan işıqlı qəhrəmanın rəmzidir. Demək, günbatan tərəf şəri təmsil edir və hökmüdarı cin İrlik olan qaranlıq-yeraltı dünyanı simvolizə edir-cəhənnəmə adekvatdır, başqa sözlə bütün pis adamlar, şər qüvvələr milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq iblisə, cinə, şeytana xidmət bütün epik ünsürlər Cəhənnəm vətəndaşlarıdır. Azadlıq və xeyirxahlıq uğurunda, estetik ideallar və dünyəvi, bəşəri gözəllik, haqq-ədələt uğurunda mübarizə aparan Pis-Tumzux, onunla birlikdə günçıxan insanları, günəşli-ışıqlı qəhrəmanlar, epik obrazlar Cənnət vətəndaşlarıdır. Maraqlıdır ki, cin Tamı-xanın təmsil etdiyi qaranlıq dünya həm işıqsız, həm də çox soyuqdur. Çox ehtimal ki, bu mənzərə-təsvirin ilkin idrak qaynağı-“qaranlıq və soyuq”, şimal buzlu okeanın-Arktikanın aylarla qaranlıq və soyuq olan təbiətinin epik folklorə transformasiyasıdır. Arktikanın qaranlıq dünyanı təcəssüm etdirməsi təkcə xakas türkləri üçün deyil, eyni zamanda digər qədim türk boyları üçün də günəşsiz-ışıqsız epik təsvirlərin-hadisələrin, obrazların bədii təxəyül qaynağı ola bilər. Burada mifik inanc motivinə də, mifik-dini mövhumata da təfəkkür qapısı açılır. Təbii ki, Sibir-Tayqa coğrafiyasında min illərlə yaşayan türk xalqlarının epik şüuruna o coğrafiyanın özü və o coğrafiyada baş verən təbiət hadisələrinin obrazlaşan həyatı nəinki təsir edəcək, hətta məmuniyyətlə sirli-sehirli, mifoloji süjetlər və epizodlar üçün bədii təfəkkür bazası rol

oynayacaqdır. Tarixin dolanbac keçidlərində biri-birinə bənzəyən mühariblər, sürgün həyatı, qəhrəmanlıq və fədakarlıq, azdıq uğurunda mücadilə fəaliyyəti, digər bəşəri mövzular alp-bahadırların şəxsində nağıllaşmış obrazlaşdıqca dastan janrı üçün həm formanın, həm də məzmunun ənənəvi nəzəri modelini yaradır. Xakas epik folklorunda -alıptıx-nımağ-qəhrəmanlıq dastanlarında o cümlədən "Altın-Arığ" dastanında Pis-Tumzux və başqa surətlərin epik-mifoloji mənbəyi üzərində düşünərkən bu və ya digər bu qəbildən olan fikirlər mənə təbii görünür.

Pis-Tumzux obrazı hər iki variantda –kurbijekov variantında olduğu kimi kadışev variantında da totem-əcdad rolundadır. Burada da o, gah insan, gah heyvan cildində özünü göstərir. O, ilk insanın dünyaya gəldiyi vaxtdan burada doğulur və yaşayır. Yəni göy-xan Tanrı tərəfindən Alıp-xan yurduna təyin edilmiş əcdad-xilaskardır. Pis-Tumzuxun qılıncı, qalxanı, silahı, zirehi yoxdur. Kurbijekov variantında da o silahsızdır. Bütün qara qüvvələrə-cinşeytan-iblis ruhlu insanlara qarşı silahsız mübarizə aparmaq Pis-Tumzuxun silahlı insandan daha dəhşətli gücə malik olması onun əcdad kultunu təcəssüm etməsinə dəlalət edir. Onun əlində kiçik mis isgənə vardır. Bu isgənə vasitəsilə o torpaqdan meyvə kötükləri çıxarıb yeyir-yəni qidalanmaq üçün istifadə edir. V.Y. Maynoqaşeva onun qidalanmaq üçün isgənədən istifadə etməsini qismən sovet anlayışı ilə, daha doğrusu elmi əsası olmayan sosializm realizminin ciddi təsiri altında dəyərləndirərək yazır ki, "Pis-Tumzux daha çox zəhmətkeş alp-qadındır. Mis isgənə -səciyyəvi atributdur." (a.g.k. səh. 508.). Mifik, mövhumi və sehlə dolu bir həyat yaşayan obraz haqqında belə düşünmək elmi məntiqlə özünü doğrultmur. Hələ mən kommunist ateizmindən danışmıram. Bu Pis-Tumzux obrazını sovet-kommunist ideologiyasına süni şəkildə uyğunlaşdırmaq, pərçim etmək cəhdidir. Pis-Tumzux sanki yaşamır, Çayan-Xuda-Tanrı tərəfindən ona ayrılmış tale payını bir ilah-titan kimi icra edir. Onun çoxlu ərə getməsi-daha doğrusu yaxşı, keyfiyyətli ər-kişi axtarması türk genefodunun mifik-ilahi nəzarətə cəlb edilməsini göstərir. Əslində qadının sağlam kişi axtarışı-məntiqlə sağlam bahadır, sağlam ər, sağlam qız və sağlam oğlan uşağı arzusundan irəli gəlir. Dastandakı qəhrəmanların uzaq-uzaq məmləkətlərə qız axtarmağa getməsi (Xanığ-Xılıs, Xulatay), onlarla evlənmək üçün saysız-hesabsız döyüşlərdən keçməsi (Çibetey, Altın-Arığ) sağlam insan arzularını ifadə edir. Maraqlıdır ki, epik bahadır-qız və oğlanlar bunu Çayanın-Xudanın qisməti, tale payı kimi səciyyələndirirlər. Bu zaman onlar monoteist inancını təsəvvür edir, bunu ciddi ilahi tapşırıq kimi dərk etdiklərini göstərir. Yəqin ki, çox keçmiş zamanlarda belə bir folklor motivi bütün türk xalqlarının folklor mühitü üçün xarakterik olmuş, dini

düşüncə dəyişdikcə, sosial etika üçün qəbahətli motivlər (bax-Tomris əfsanəsi) ya qadağan edilmiş, ya da sadəcə unudulmuşdur. Başqa bir yöndən bu motiv türk ailə quruculuğu haqqında məlumatlarımızı dolğunlaşdırır. Belə anlaşılır ki, qədim türklər ailə quruculuğuna çox məsuliyyətlə yanaşmış, qızlarını bacarıqlı, sağlam, yeri gələrsə döyüşkən, mübariz, qorxmaz, ailə şərəfini qorumağı bacaran, malı-mülkü, namusu-şərəfi uğurunda baş verə biləcək çətinliklərə, məşəqqətlərə həm maddi-cismani, həm də mənəvi-ruhani cəhətdən dözə biləcək gənclər axtarırlarmış. Maraqlıdır ki, belə bir obrazı bizə təqdim edən dastanın digər epizodlarında, başqa süjetlərdə Pis-Tumzuxun həyat-tale yoluna bənzəyən başqa bir epik bahadıra rast gəlinmir. Əksinə, Çibeteylə Xulatay uzun illər doğma məmləkətdə olmasalar belə, onların xanımları –Qız Xan, Pora-Ninçi və onların kənziləri özlərini çox ciddi ailə tərbiyəsi içində idarə edir, ərlərin hərəkətlərindən incisələr də, darıxsalarda, əxlaqi tələblərə, şərəf və ləyaqət meyarına ən yüksək səviyyədə əməl edirlər. Qəribədir ki, Pora-Ninçi nəfsgir və cin ruhlu qadın olsada illərlə-təxminən 9-il ərinin yolunu sədaqətlə oturub gözləyir.

2Totemdən simvola-Tülkü

Pis-Tumzux obrazının totemist-əcdad,tanrı- törə ruhunu təcəssüm etdirməsini əsasən üç epizodda görürük; Qara tülküyə, üç yarpaq ala-bula ota, ağ canavara çevrilir sonra cildini dəyişib özü olur.”Simvollar və işarələrin tam ensiklopediyası” (rusca, V.V. Adamçik,Xarvest,Minsk,2007.) əsərində Tülkü obrazının dünya xalqları folklorunda əsasən bic, hiyləgər, tamahgir, nəfsgir, xəbərçi, etibarsız səciyyə daşdığı qeyd olunmuşdur.Məs; Çin folklorunda tülkü ölünün ruhunu təcəssüm etdirir.Hətta “tülkü sehri, möcüzəsi” ifadəsi də işlənməkdədir.Xristian dini-mifologiyasında tülkü demonik obrazı, iblisi ifadə edir.Bununla yanaşı Yapon mifologiyasında tülkü müsbət folklor işarəli obraz kimi görünür. Maraqlıdır ki, Türk folklorunda da tülkü bütün mənfi – mənəvi keyfiyyətləri təcəssüm etditməklə yanaşı, müsbət keyfiyyətli obraz kimi də çıxış edir.”Altın-Arığ” eposunda Pis-Tumzux da epik ənənədən kənar qalmamış, tülkü obrazında süjetə daxil olunmuşdur;

Nəcib qadın gərmiş etdi, altı kərə.

Yeddi dəfə fırlandı,

Qıyya çəkib o titrədi,

Döndü qara tülküyə.

“Döndü qara tülküyə”, ; orjinalı; **“Xara tülkü polibıxan”**,- qara tülkü, epiteti xeyri, günəşli bahadır dünyasını təmsil edən Pis-Tumzux obrazı üçün

qeyri-təbii görünür, belə ki, qara və qara tülkü demonik personajları təcəssüm etdirir. Ancaq burada bicliyin rəmzi olan qara tülkü epik məqamdan asılı olaraq, Pis-Tumzuxa yardım edən, müdafiə olunmağa üstün əlamət, xüsusiyyət verən obrazdır. Pis – Tumzux bu yolla qəvi düşmən qarşısında ehtiyatlı olmaq üçün maqik- astral qüvvəni özündə təcəllə etdirmiş və mükəmməl şamanlığa dəlalət edən qara tülkü obrazına çevrilmişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Pis Tumzux (Xuu İney) yalnız bu epizodda- bir dəfə cildini dəyişib qara tülkü surətini özünə xas edir. Bir daha heç vaxt qara tülkü obrazına çevrilmir. Bundan başqa “ qara ”-epitetindən həm də şeirin-eposun xakascasında xay ifası zamanı alıptığ-nımaxda (alp nəğmələrində, burada bizim”nəğmə”-nin xakasca “nımax”-dan gəldiyini tarixən eyni ”nmğ” fonem yuvasında formalaşdığını görürük;) ahəngi, misraların alliterasiyasını gücləndirmək üçün istifadə edilir.

3. Eposda təbiət simvolu- Ot

Ot folklorda xalqın bir yerə toplanmasını, səfərbərliyə alınmasını rəmzləşdirir. Həmçinin ot yalqız qalmış fərdi, bəzən fərdin məsumluğunu, fağırlığını, sadəliyini simvolizə edir. Konfutzi sadə, fağır insanın əxlaqını ota bənzədirmiş, çünki otu külək istədiyi səmtə əyir. Ot da təbiət bitkisi olduğuna görə folklorda həm xeyir ruh, həm də şər ruh tərəfdən təbiət gücünü simvolizə edir. Yaponların əsatir görüşlərində ot qadın başlanğıcını, ağac isə kişi (erkək) başlanğıcı əks etdirir (a.g.k. səh.524). Pis-Tumzuxun ota çevrilməsində ot maqik güc təsəvvürü yaradır; o, ota çevrilib özünü cin-ayna gözündən gizlədir, gözə görünməz olur. O, gözə görünməz olsada iki gözü kor qız-Köqil-Arığ “qaragözlü” xalqdan ayrılıb, yəhərə bənzər daşa tərəf gəlir və ona-ota “izen me, mindi be”-deyərək, salam verib görüşür. Köqil-Arığın kor olsada rəmzi-epik ota salam verməsi təbiətdə-təbiət bitkilərində “Kut eezi”-nin (Canlı ruhun yiyəsinin) yaşamasına bəslənən əsatiri inancla əlaqədardır.

At belinə bənzər, daş yəhərə,
Yaxın gəldi qız,
Pis-Tumzux oturduğu vaxt,
Üç yarpaqlı Ala-bula ota,
İki gözü kor olsada,
“İzen me, mindi be”-deyib, durdu.
Pis-Tumzux, nəcib qadın,
Orda görüşüb,
Hər ikisi mehriban salamladı,

Pis-Tumzux Köqil-Arığdan öyrənir ki, onun gözəl Ağ-Sın ölkəsinə dağıdıcı zərbəni Piçen-Arığ, İçen-Arığ (burada;Kurbijekov variantında İçen-Arığ öz xalqına qarşı cinayət törətməmişdir, o sadəcə qorxaqdır) və Saatay-Mirqen vurmuş, onun qaragözlü xalqını, ilxıları və sürülərini oğrulamış, sürüb aparmış, yurd yerlərini, ocaqlarını dağıtmış,xarabıya çevirmişdir..Burada ot bir də insanla təbiət arasında maqik-smvolik təbiət vasitəsidir. Ot animistik görüşlərin simvoludur.Amma yeri gəlmişkən onu da demək vacibdir ki, bitki ruhunun gəlib-getməsi animistik şüur formasının yaranması və inkişafının ilk mərhələsinin əlamətidir.Bitki ruhunun gəlib-getməsi təbiətin öləzimesinin rəmzidir. Bitki ruhunun geriyyə yenidən qayıtması isə təbiətin dirilməsinin rəmzidir.(M.E.Matye. Qədim Misir mifi, Dövlət Ermitajı. Leningrad, 1940,səh.107.) Pis-Tumzuxun ota dönməsi və yenidən insana çevrilməsi təbiət ruhunun gəlib-getməsinə adekvatdır.Gerçəkdən Pis-Tumzuxun təmsil etdiyi ölkə-Ağ-Sın sönməkdə, öləziməkdədir. Pis-Tumzux yenidən öz insan cildinə qayıdır-demək, ölməkdə olan təbiət yenidən diriləcək, gözəlləşəcəkdir. Eposda otun simvolik fəlsəfi mənası Pis-Tumzux tərəfindən Altın-Arığı dirildəndən sonra Ağ-Sın ölkəsinin çiçəklənməsi, “qaragözlü”xalqının sakit, dinc həyat yaşamasında təzahür edir. Pis-Tumzux isə həm cismani, həm maqik gücünü otda təcəssüm edən şamandır.Çünki, Pis-tumzux bitkilərdə yaşayan canlı ruhun dilini bilirdi. O,özü də daşdan doğulmuşdu, Təbiət onun doğma anası idi.Yəni alp-qadın Pis-Tumzux ruhi-mənəvi tellərlə təbiətə bağlı titanik varlıq idi.**Bu epizodda epik Pis-Tumzuxun təbiət gücü ilə bütövləşməsi, onun daşdan, təbiətin özündən doğulmasını şərtləndirən,dağ kultu ilə təbiət kultunu ehtiva-simvolizə edən qadın şamandır.**

4.Ağ-Canavar- əcdad-totem ruhunun epik işarəsi.

Dastanın Xulatayla görüş səhnəsində Pis-Tumzux Ağ-Canavara çevrilir.Pis-Tumzuxun bilavasitə doğma oğlu ilə rastlaşarkən canavara dönməsi birbaşa əcdad-törə ruhu ilə canavar ruhunun vahid koddə bütövləşməsini ifadə edən inancın bir sistem halında qəbul edilməsini sübut edir. Belə bir epik-əsatiri inancın varlığına inanmaq, tapınmaq şamanizmin tərkib ünsürüdür.Bu motivə fəlsəfi məna versək burada varlığın dual başlanğıcını dərk etməyə,şerti qapı açılacaqdır. Bütövlükdə folklorda canavar vəya qurd müharibəni simvolizə edir. O, müharibə ilahı Marsa həsr edilmiş yırtıcı heyvandır və qədim romalılarla misirlilərin mifik təsəvvürlərində hərbi şücaəti simvolizə edirdi.Nəzərə alsaq ki, qədim misirlilərə bu motiv qədim

babillərdən, romalılara isə bu motiv qədim etrusklardan keçmişdir, o zaman aydın olar ki, canavarın əcdad-totem olması ən qədim mifoloji süjetlərdəndir. Maraqlıdır ki, misir mifində Qor, qədim etrusk mifində Romul təcəssüm etdirdikləri mühüm əlamətlərinə görə qədim türklərin Boz Qurdundan fərqlənir. Əksinə, Türkün mifik Boz Qurdu daha geniş, çox şaxəli, dah inadkar, tədbirli, daha emosional xilaskar ruhdur. Belə görünür ki, xilaskar tanrı ruhunun Boz Qurdda mükəmməl olması onun daha qədim olması ilə bağlıdır. Məsələyə bu məntiqin sağlam semantik məzmunundan baxsaq skandinavlı Odinin, misirli Qorun, romalı Romulun arxaik əcdad ruhu Boz Qurddan gəlməkdədir. Əgər xatırlasaq ki, mifopoetik boz Qurd da, Odin də, Qor da, Romul da Günəşi təcəssüm etdirir, onda gerçəyin məntiq tərəfi bizim haqlı olduğumuzu göstərəcəkdir. Demək günəşi və ya gün şüasını təcəssüm edən bütün Qurdların mifik atası TÜRKÜN Boz Qurduudur. Canavar (Boz Qurd) skandinav tanrısı Odini müdafiə edən obraz kimi onu müşayət etmişdir. Türk mifologiyasında ən geniş yayılmış heyvan obrazı məhz canavarla əlaqədardır. Canavar saysız-hesabsız folklor süjetlərində əfsanə və rəvayətlərdə gah türk sərkərdələrini xilas edir, gah müşayət edir, gah qədim türklərə çin əsirliyindən –erqenokondan xilas olmağa kömək edir və s. Ümumiyyətlə canavar Türkün totem əcdadıdır. Maraqlıdır ki, Boz Qurd-Canavarın Odini müşayət etməsi skandinav mifalogiyası ilə qədim etrusk, qədim roma, qədim türk mifalogiyası arasında əsətir qohumluğunda bir analogiya yaradır. Qeyd etməliyik ki, Canavar-Boz Qurd yalnız türk xalqlarına məxsus folklorlarda türkü xilas edən, ona azadlıq yolunu, işıq yolunu göstərən müsbət heyvan obrazıdır. Məsələn, “Oğuz Kağan” dastanından bir parçaya diqqəti yönəltərk düşüürəm kifayət edər:

“Dan söküləndə Oğuz Kağanın alaçığına Gün kimi bir işıq düşdü.

Bu işıqdan göy tükü, göy yelgəli böyük, erkək bir Qurd çıxdı.

Bu Qurd Oğuz Kağana söz deyib durdu.

Ta belə dedi:

“-Oğuz, ay Oğuz sən Urum üstünə getmək dilərsən.

Oğuz, ay Oğuz mən səndən irəlidə gedəcəyəm”.

Bundan sonra Oğuz Kağan alaçıqları yığdırdı.

Yola düşdü, gördü ki, ordunun önündə göy tükü, göy yelgəli böyük bir Qurd gedir.

Bu Qurdu arxasına düşüb, ardınca getdilər”. (Fizuli Bayat. Oğuz epik

ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı, Sabah, 1993, səh. 129.) - Oğuz Kağan bu

qurdu izləyib, nəhayət İtil çayının sahilinə çatır, orada rumlularla ağır,

şiddətli döyüşə girir, nəhayət Oğuz Kağan qalib gəlir. Burada Erkək Qurd

totem-ata əcdad ruhunu təcəssüm etdirir.

“Altın-Arığ”dastanının birinci nəslinin nümayəndəsi olan epik Pis-Tumzux Gün şüasından yaranmır.O,Gün şüası ilə - Boz Qurdla (Canavarla) eyni genetik kökdən gəldiyini Ağ rəngdə qoruyub saxlamış-ışığı rəngi olan Ağ rənglə Günəşi simvolizə etmişdir.

Məhrum olmuş Pis-Tumzux,
Əzab çəkir, qıvrılır.
Birdən durduğu yerdə,
Pis-Tumzux, qıyya vurub əsdi-coşdu,
Ağ Canavar olub,
Durdu yerində:

“Belə əzab çəkməkdənsə,
Qoy qara cin məni vursun,”

-o, düşündü.Pis-Tumzuxun da ağ rəngli canavara çevrilməsi, vəhşi yırtıcı obrazında olsa belə, müdafiə vasitəsinə çevrilsə belə mahiyyətə “qaragözlü xalqı” xilas etmək üçündür, öz şəxsi həyatını xilas etmək üçün deyildir. Epik Pis-Tumzux burada insan-qadın obrazını canavar obrazı ilə birləşdirməklə təbiətin sirli-sehirli maqik enerjisini-yenilməzliyi, fantastik gücü özünə əxz etmiş bir qadın obrazında diş canavar olaraq qalmaqla doğmaq-törəmək kimi ilkin bəşəri başlanğıcdan gələn mifik-ənənəvi missiyaya sadıq qalmış, bütöv totem- əcdad ruhunu təcəssüm etmişdir.Burada Ağ rəngin fərqli şəkildə vurğulanması- Ağ-Qurdun bilavasitə Günü-İşığı təmsil etməsi ilə əlaqədardır. Işığın qədim adlarından biri “Ağ”dır.Azərbaycan və başqa türk xalqlarının nağıl və dastanlarında ağ, qara, boz,canavar bilavasitə günü, günün şüasını və gecəni, ayın, ulduzun işığını rəmzləşdirmişdir. Daha qədim dastanlarda bu arxaik əlamətlərin div obrazında təzahür etdiyini bilirik. Sonralar div mənfi obrazı təcəssüm etdikcə, bu işıqlı əsatir əlmətlərinin folklor mühütündən asılı olaraq Qurd obrazına transformasiya olunmasını görürük. Pis-Tumzux Ağ-Canavar obrazına çevrilərkən divdən canavara qədər totem-əcdad ruhunun bütün əsatiri məzmununu, arxaik semantikasını özündə ehtiva etmişdir. Buraya tanrıların müqəddəs heyvan surətində tarixöncəsi dünyada yaşadığı zamanların inancı, tanrı ruhlarının inəyə, qoyuna, keçiyə, divə,qurda.ılanlara və quşlara, nəhayət insanlara paylanmasına qədər çox böyük mifik-kosmoqonik təsəvvürlər dövrünün animistik görüşlər sisteminə daxil olan şüur formaları aiddir

Xakasların bir sıra epik əsərlərində bu bahadır-qadının adı Xuu-Xat olaraq keçməkdədir. Xakascada onun adının bir hissəsini təşkil edən –xuu- sözü qu (quşu) və ya ağ-bəyaz (bəm-bəyaz) mənalarını ifadə edir.V.Y.Maynoqaşeva qeyd edir ki, XIX əsrin ortalarında bir çox xakas folklor nümunələrini alman dilinə tərcümə edib dərc etdirən A.Şifner Xuu-Xat adını hərfi tərcümədə Ağ-

qadın, almanca Şvaynfrau- Qu-Qadın kimi tərcümə etmişdi. Bu zaman o, adın ifadə etdiyi semantik mənaya əhəmiyyət verməyibmiş. V.Y. Maynoqaşeva burada yazır ki, heç bir xakas dastanında Xuu-Xat-ın adı, Qu-Qadın (Qu quşu) mənasında işlənməmişdir. "Altın-Arığ" eposunda bu obraz gah tülkü, gah üçqulaq ot, gah da qurd-canavar kimi göstərilmişdir. Ot obrazı ilə ilgili folklorşünas-müəllif yazır ki, ota çevrilmək matriarxat dövründə qadınların bitki kökləri yığılması ilə əlaqədardır, yəqin o səbəbdən ota maraq güclü olmuşdur. Məncə bu dastan informasiyasına, epik obrazların inanc sisteminə, folklor mühütünün nəzəri əsaslarına, dastan poetikasına qeyri-elmi, bəsit yanaşmadır. Burada söhbət arxeoloji materiallardan, xakasların məişət etnoqrafiyasından getmir, söhbət epik folklor mühütündən, bədii-simvolik obrazlar qalerisindən, epik şüur formalarından, hadisələrin və münasibətlərin ədəbi-bədii xüsusiyyətlərindən gedir. Çox təəssüf ki, V.Y. Maynoqaşeva Pis-Tumzux obrazının ruhi-cismani gücünü daha çox falçı-sehrbaz-qulyabanı keyfiyyətlərində görür. Maynoqaşevanın münasibəti təsviri xarakterlidir, türk dastan janrının nəzəri aspekti, mifoloji arxetipi, poetik simvolikası, ümumtürk çərçivəsində epik ənənə aspektindən elmi dəyərləndirməsi qənaətbəxş deyildir. Bir az sadə desək, təəssüf ki, V.Y. Maynoqaşevanın ümumilikdə nəzəri təhlil səviyyəsi sovet ideologiyasının saxta elmi ateizm şablonundan heç bir vəchlə kənara çıxa bilmir. Dastanda baş qəhrəmanların alp-qadınlar, alp-qızlar olmasını çox təəssüf ki, Maynoqaşeva sırf matriarxizm dövrünün əks-sədası ilə əlaqələndirir. Halbuki, bütün obrazlar epik folklor mühütünün mifopoetik simvollar, simgələr və rəmzlərindən ibarət yüksək poetik pafosla tərtib edilmiş kompozisiya daxilindədir. Eposun bütün canlı obrazları Göy-xan-Tanrı-Çayan ruhunun daşıyıcılarıdır, bu obrazlar mifoloji-animistik dövrün şüur formalarını əks etdirir. Digər yöndən cin ruhlu Tamı-xan, nəfsinin əsarətinə düşən, uyan Altın-Seyzen, Alıp-xanın oğlu Çibetey-xan, nəfsgir Saatay-Mirqen, Xulatay-xan, atası Küçün-Küreldey-xan, Taptaan-Molat və başqa xanlar, bəylər öz doğma tayfalarının ali rəhbərləri, əsgərləri, qoruyucu, qorxmaz, xilaskar kişi obrazlarıdır. Ümumiyyətlə bu əsərdəki, ictimai əlaqə və münasibətlər, savaşı, döyüş və toy səhnələri bu folklor mühütündə matriarxizmi inkar edir. "Altın-Arığ" dastanından aldığımız bədii-tarixi informasiya matriarxizm adlı bir ictimai formasiyanın türkün həyat modelində, yaşam tərzində, ailə quruculuğunda mövcud olmasını istisna edir. Biz matrarxizm adlı əcaib bir ailə quruluşuna, sosial formasiyaya, "Ural-Batır" da, "Manas" da, "Maday Qara" da, "Ediqey" də "Ak buzat" da, "Nart" da, "Dədə Qorqud" da və s. türk nağıl və dastanlarında qətiyyətlə rast gəlmirik. Əksinə, bizim daha çox gördüyümüz epik mənərə budur; kişilərlə

qadınlar bərabər hüquqludur. Azərbaycan tarixindən bir sadə misal; Şah İsmayıl Xətəinin zövcəsi Taclı-xanım qul-qaravaşları ilə birlikdə Çaldıran (1514) döyüşündə kişilərlə bərabər vuruşarkən əlində qılınc rəqib tərəfə əsir düşmüşdü.

“Altın-Arığ” dastanında Pis-Tumzux haqqında ilk nağılvari məlumatı Altın-Seyzəndən alırıq;

Alıp-xanın ölkəsində,

Onnan daha müdhiş kimsə var.

Ay altındakı Yerdə,

Eyy, bütün xalqlar onu tanıyır.

Gün altındakı Yerdə,

Çox xalqlar eşitmiş ki,

Qədim nəsilədən çıxan,

Pis-Tumzux-Plö-Xarın, bu yurdda yaşayır,

Düzü-dünyanın üstündə,

Ona qalib gələn kimsə yoxdur.

Pis-Tumzux güclüdür, yenilməzdir, adını belə çəkmək qorxuludur. Pis-Tumzuxun iştirak etdiyi süjet kifayət qədər uzun və emosional olsada, Pis-Tumzuxun zahiri görkəmi haqqında dastanda təfəssilatlı, geniş təsvirə rast gəlmirik.

5. Obrazın tam adı-

Pis-Tumzux-Plö-Xarın-Xuu-İney

Amma Pis-Tumzuxun adı onun xarici görkəmini bizə qismən tanıdır. Obrazın adı onun zahiri görkəminin bəlgəsi, sənədi, qıfılbəndidir. Obrazın tam adı belədir: **Pis-Tumzux-Plö-Xarın-Xuu-İney**. Hərfi tərcüməsi isə belə olacaqdır: Pis-Biz(iynə)-Tumzux(Burun)-Plö(Bülöv)-Xarın (Qarın)-Xuu(Ağ (bəm-bəyaz)-İney(Nənə)).(Biz Burunlu Bülöv Qarın Ağ Nənə) V.Y.Maynoqəşeva yazır ki, bir çox söyləyici-ifaçılar mənimlə bu məsələdən danışarkən qeyd edirdilər ki, bu mürəkkəb adda keçən XARIN (qarın)-sözünü düzgün tələffüz etmərlər. O sözü Xarın – yox, XARIX-(aparan, daşıyan, donqar) kimi tələffüz etmək doğru olardı. Belə olan halda Pis-Tumzuxun tam adı Azərbaycanca bu mənanı ifadə edəcəkdir; **Biz Burunlu-Donqar-Blövlü Ağ Qarı**. Tədqiqatçı-müəllif bu variantla üstünlük verir. Məntiqlə bu variant doğrudur. Amma araşdırmaçı belə bir mürəkkəb adın hansı səbəbdən formalaşdığını araşdırmır, izah etmir. O, qeyd edir ki, S.P.Kadışev variantında bu xüsusi isim qısa şəkildə- Xuu-İney(Ağ Nənə) kimi keçir, adın sonuncu iki sözündən istifadə edilmişdir. Adın təmsil etdiyi

simvolikanın semantik mənası araşdırma tələb edir.Mənə elə gəlir ki, Pis-Tumzuxun həmişə üstündə (mis-bürünc)isgənə gəzdirməsini nəzərə alsaq adın ikinci variantı-Blöv-Daşıyan-Biz-Burunlu-Ağ-Qarı, məntiqlə doğru görünər. Beləliklə, adı formalaşdıran leksik vahidlərin rəmzi-simvolik və mifik mənşəyinə baxaraq, obrazın niyə belə mürəkkəb xüsusi isim aldığı və epik təyiunatını müəyyənləşdirməyə çalışaq;

I. Pis-(Biz,iynə)- Tumzux (Burun)

Biz, hər şeydən əvvəl gerçək əmək-məişət aləti olaraq ağacdan, daşdan,qızıldan, misdən, bürüncdən, dəmirdən-metallardan düzəldilən alətdir. Buna müvafiq olaraq, mifopoetik ənənədə ağacın, daşın, metalın və bu materillardan üzvlənən digər mifoloji işarələrin məzmununda bu əşyaların hər birinə məxsus əlamətlərin obrazları, folklor çalarları müxtlif aspektdən üfqi və şaquli müstəvidə ehtiva olunur.Yəni bizim (iynə,qıyıq) hansı materialdan ibarət olmasını nəzərə alaraq, o materialın xüsusiyyətlərinin mifik-fəlsəfi mənalanmasını axtarmalıyıq və bu yöndən Pis-Tumzuxun epik-rəmzi adının nə üçün BİZ sözü ilə ifadə edilməsini araşdırmağ cəhd göstərməliyik. Biz- sözü burada obrazın burnunun uzunluğunu və ucunun sivrilik dərəcəsini bildirən metaforik məcazdır. Quzeyli-güneyli Azərbaycanın hər yerində bəzən mənfi planda, bəzən yumorlu ovqat üçüçn, bir çox hallarda satirik-yumoristik ədəbiyyatda – iynəburun, bizburun, qıyıqburun, uzunburun sözlərindən istifadə etməklə burnunun qeyri-normal əlaməti göstərilir. Məncə, epik Pis-Tumzuxda Burunun belə bir məna verən adla ifadə olunması obrazın epik-mifoloji səciyyəsi ilə əlaqədardır. Obrazın ən mühüm səciyyəsi totem-əcdad ruhunu təcəssüm etdirməsidir. Ona görə də obrazın hər bir əlaməti qeyri-adi mükəmməlliyi ifadə etməli, fərqlənməli və universal xarakter kəsb etməlidir. Obraz daşdan doğulmuşdur-bu mənada o təbiətə məxsus əlamətləri özündə ehtiva etməyə təyin olunmuşdur. Yəni, epik Pis-Tumzuxun burnu bizim təsəvvür etdiyimiz epitet deyil, o mifopoetik ənənədən gələn universal,astroloji-sakral məna və mülahizələri, əcdad ruhunu təmsil edən bədənin bir üzvüdür.Məsələn, ağacdan, daşdan, metaldan düzəldilmiş iynələrə aid mifik xüsusiyyətlərin rəmzi işarələrini burada axtarmaq səhvdir. Biz-Burunlu-Ağ-Qarı – mürəkkəb ismi təyinət xarakterlidir, başqa sözlə özəl vəzifəni icra etmək üçün daşdan doğulmuş, xilaskar obrazdır. Daşdan doğulduğuna görə təbiətə məxsus bir çox əlaməti təmsil etməyə haqqı vardır.

II. Donqar-Bülö

Hər şeydən əvvəl Bülö (bülöv) də iynə-qıyıq-biz kimi əmək alətidir. Amma burada özünəməxsus incəlik vardır; biz-iynə nəzəri aspekti (epiteti) təmsil edirdisə, burada bülöv sözü mürəkkəb istiarədir. Onu mürəkkəb edən əlamət donqar sözünün semantikasında burun sözünün ifadə olunmasıdır. Burad Donqar sözü də, Bülöv sözü də biz-burunlu ifadəsindəki kimi buruna aiddirsə və bülöv kimi donqar burun mənasını bildirirsə, o zaman bir buruna iki məcaz yönəltmək və ya iki epitetlə ayama qoşmaq, burunun əlamətini bildirmək çox qərribə görünür. Folklorda bəlkə də bu kimi hallara rast gəlinər, amma mifopoetik ənənədə hər obrazın arxaik əsatir tipini və ya işarəni rəmzləşdirdiyini nəzərə alsaq, bir obrazın burnuna iki epitet verilməməlidir. Çünki donqarburun sözü də, bizburun ifadəsində mifik semantikasına görə biri-birinə yaxındır. Obrazın burun əlamətini bildirmək üçün bir bədii məcaz kifayət edərdi. Orjinal mətndə Plö-Xarın ifadəsi keçir. Plö-bülövdür, Xarın isə -qarın deməkdir. Ancaq yuxarıda qeyd etmişik ki, Xarın sözü düzgün tələffüz edilməmişdir. Xayçı-söyləyici, ifaçı P.V.Kurbijekov bu sözü xarın- kimi eşitmiş və xarın kimi də söyləmişdir. Əsas mətndə xarın (qarın) getsə belə, araşdırmaçıya bu sözün xarix(donqar;daşıyan, götürən, gəzdirən;) mənası verə bilməsi variantına üstünlüyü özləri etiraf etmişlər. Hər iki söyləyicinin bu varianta üstünlük verməsi S.P.Kadışevin və P.V.Kurbijekovun bütün xakasiyada ən etibarlı mənbə olduğunu nəzərə alsaq və xarix variantını qəbul etsək, o zaman biz belə bir fikir demək məcburiyyətində mütləq qalacağıq; əgər pis-tumzux (bizburun) və plö-xarın (donqarburun) epitetləri bir obrazın burnuna aid edilsə və xüsusi ismin davamı olaraq xuu-iney (ağ-qarı) də gəlsə, başqa bir epizodda Xuu-Xat kimi tanınırsa, mənəcə adın bu qədər mürəkkəb şəkil almasının bir səbəbi ola bilər-bu obraz tarixən epik mühütdə iştirak etmiş ən azı üç və ya dörd müxtəlif obrazın adlarının birliyini ifadə edir; 1.Pis-Tumzux; Biz-Burun; 2.Plö-Xarix; Donqar-Bülöv; 3.Xuu-İney; Ağ-Nənə. Maraqlıdır ki, S.P.Kadışev variantında haqqında danışdığımız obrazın adı-Xuu-İney kimi keçmişdir. Xakasca-rusca lüğətdə (tərtibçilər; N.A.Baskakov və A.İ.İnkijekova-Qrekul, redaktor N.A.Baskakov) Min-kultura sssr, Moskva-1953, səh.278.) xarix-sözü rusca-переносица kimi tərcümə edilmişdir. Amma ruscada- переносица (perenositça) sözü həm sivri-donqar burun mənasını, həm də daşıyan-götürən-gəzdirən mənalarında işlənməkdədir. Həmən lüğətdə oxuyuruq ki, xarix tart-xoruldamaq; xarix tart uzupça-o yuxuda xoruldayır; deməkdir. Xoruldamağın burunla birbaşa əlaqəli olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, xarın-deyil, xarix variantı doğrudur. O

halda Plö-Xarın ifadəsi Azərbaycanca Donqar-Blö (Sivri-Blö) demək olacaqdır; Pis-Tumzux-Plö-Xarın//Biz-Burunlu-Donqar-Bülövlü...

III. ...Xuu-İney

Xakasca Xuu-sözü, Azərbaycanca Qu(qu quşu) deməkdir; Xuu tüqi- Qu tükü.Xakascada Xuu-sözü ruscaya çevriləndə- ağ,düm-ağ, bəyaz, bəm-bəyaz,şəffaf,çılpaq mənaları ifadə edir.xup-xuu-bəm-bəyaz, düm ağ;xuu ağas-çılpaq ağac (lüğ.səh.279).

Xakascada İne- sözü, dişi; iney-sözü isə, qoca, qarı, qoca ağ saçlı arvad, qadın,nənə mənalarında işlənir.Aarınq inesi-arının anası; tas iney- baş daşı (hər.tərc.-də daş arvad); ineyek- nənəcan, anacan; tapmaca- xırax xadıl tonniğ xır ineyek- qırax kürk geymiş qoca qarı (kələm), (lüğ.səh.59-60).

Bir sıra epik əsərlərdə bu obrazın adı –Xuu-Xat kimi də keçməkdədir.Burada xuu-qu(quşu), kat isə qadın deməkdir (Al-Ar.səh.508).V.Y.Maynoqaşeva bu mövzuda yazır ki, alman alimi A.Şifner XIX əsrin ortalarında xakas qəhrəmanlıq dastanlarından bir neçə parçanı alman dilinə tərcümə etmiş, dərc etdirmişdir.O, tərcümə zamanı bu obrazın adını Xuu-Xat-ı almanca şvayn-frau kimi-Qu-quşu- arvad (qadın)-deyə, tərcümə etmiş, adın epik mahiyyətinə fikir verməmişdi (səh.508.).Halbuki, Xuu-Xat almancaya Ağ-Nənə// Ağ-Birçək-Nənə// Bəyaz Qadın//Ağ saçlı –Ana və s. kimi tərcümə olunmalı idi.Bu obraz heç bir xakas dastanında və ya nağılında Qu Quşu surətində görünməmişdir. Hər iki variantda-kurbijekov və kadışev variantlarında totem-əcdad ruhunu təcəssüm etdirən bu surət ota, qara tülküyə və ağ-canavara (qurda) çevrilir.Məncə, rus uşaq nağılının məşhur surəti olan Baba-Yaqa da bu obrazın Qərbi Hun coğrafiyasında işlənən fonetik variantıdır; Babay-Ağ//Baba-y-Ağ(ak)//Baba-Yaqa – Ağ-Ana//Ağ-Nənə.Müasir rus ədəbi dilində “BABA”-sözünün yaşlı qadın mənası verməsi, Baba-Yaqa obrazının bilvasitə uşaq nağıl dünyası ilə bağlılığı, qadın məzmunu kəsb etməsi, burun əlaməti(uzun donqar burun və burnunun ucunun sivri, iynə kimi iti olması), maqik gücə malik olması, bu obrazın Pis-Tumzux-Plö-Xarın-Xuu- İney-(Xuu-Xat) obrazından üzvləndiyini təbii şəkildə isbat edir. Demək,obrazın tam adı Azərbaycanca belədir; Biz-Burunlu Donqar-Bülövlü Ağ – Nənə//Pis-Tumzux-Plö -Xarın-Xuu-İney.

IV. Pis-Tumzuxun İsgənəsi

Epik Pis-Tumzuxun atı və silahı yoxdur.Pis-Tumzuxun yeganə aləti onun hər zaman cibində gəzdirdiyi bürünc isgənəsidir.Xakas və digər türk

dastanlarında yeni-yetməlik dövrünü çıxmaq şərti ilə atsız alp-bahadır olmaz. Burada Pis-Tumzuxun atsız və silahsız olması, atsız və silahsız xtonik personajlarla, yerüstü və yeraltı dünyanın cinləri ilə vuruşub qalib gəlməsi, onun prototürk dövrü əsətir görüşlərindən, daha arxaik mifik dövrdən, ənənə folklor mühitindən, epik ənənənin formalaşmadığı bir zamandan-Nuh öncəsindən, Nuh Selinin o tayından gəldiyini göstərməkdədir. Pis-Tumzuxun dünya ,həyat, vətən, məmləkət sevdasına baxmayaraq, Altın-Arıqı dirildəndən sonra şüurlu şəkildə Ağ-Daşın içərisində qalib məhv olması, simvolik olaraq atlı-qılınclı bahadırlıq-cəngavərlik dövrünün bir yandan gəlməsini işarələyir. Digər tərəfdən Pis-Tumzux öz ölümü ilə atsız və silahsız əcdad-törə ruhunun daha çox astral-maqik gücdən gəldiyi dövrü qapatdı. İnsanın ictimai statusunu daha geniş anlayan, atlı və silahlı bahadır dövrünün gəldiyini daha dərinə idrak edən ,yeni insan nəslinin gəlməsini, yeni qəhrəman tipini Altın-Arıqı obrazında görürük. Altın-Arıqın doğulan kimi ölüb-dirilməsi, bir mənada Altın-Arıqın təmsil edəcəyi Xeyirin əbədiyaşarlıq sınağından keçməsinə, başqa tərəfdən Pis-Tumzuxun tərk etdiyi dünyanın əzəbli-məşəqqətli olacağını simgələyir. Birinci dəfə Altın-Arıq ilahi işıq-nur içində doğulmuşdu, ikinci dəfə-Pis-Tumzux onu dirildəndə isə Altın-Arıq haqsız tökülmüş qan içində doğuldu. Pis-Tumzux bütün hallarda , işlərdə bircə isgənədən istifadə edir.

Pis-Tumzux mifik qəhrəman-bahadır qadınıdır. Ancaq bu obraz heç bir silahdan istifadə etmir, əslində onun heç döyüş əlbisəsi, silahı, zirehi, özü kimi mifik atı belə yoxdur. Halbuki epik ənənəyə görə xakas bahadırları mütləq epik atla bütövləşmiş şəkildə, birlikdə təsvir edilməli, təqdim edilməlidir. Yalnız öz üstündə gəzdirdiyi bürünc(mis) isgənəsi vardır. Bu isgənədən o, qida maddələri əldə etmək üçün istifadə edir. Bu isgənəni(bülö şəkilli) hər zaman özündə-üstündə gəzdirir. İsgənə obrazı əsərdə cəmi bir yerdə (1700-1710-cu parçada) qeyd edilir:

Şiş zirvəli Ağ-Sın dağına,
Pis-Tumzux-Plö-Xarın,
Cəld qıxdı, o, uzaqdan qayıtmışdı,

Ovcunda bürünc isgənə var.

Təbii ki, əlvan metala, əsasən bürüncə(misə) aid edilən bütün simvolik əsətir əlamətləri buradakı isgənə obrazına da eynilə şamil olma bilər və məhz o aspektdən mifik-rəmzi mənaları ehtiva edər. Maraqlıdır ki, V.Y. Maynoqaşeva qeyd edir ki, isgənə ilə işləmək (və ya isgənəni gəzdirmək) qədim xakas epik görüşlərində ancaq qadınlara məxsus məşğuliyətdir.

Metal ümumilikdə demonik və sakral özəlliyi simvolizə edir. Bu motivdən çıxış edərək görürük ki, metallar üçün yeraltı dünya,

müharibələr, əbədiyyət, zənginlik xarakterikdir. Bürünc (mis) yüksəlişi deyil, enişi simvolizə edir (Polnaya ensiklopediya simvolov i znakov. Minsk, 2007, səh. 293-294.). Metalın vasitəsilə burada bürüncün (misin) obrazı vasitəsilə, böyük mədəni-tarixi mərhələni təsvir edərkən adətən istifadə edirlər; tunc dövrü, dəmir dövrü. Bu epizodda bürüncün Pis-Tumzuxun əlində bərq vurması, gözə görünməsi Pis-Tumzuxun faciəli sonunun yaxınlaşdığına işarə vuran əlamətdir. Epik Pis-Tumzuxun ölümü gerçəkdən böyük tarixi mərhələnin qapanmasına adekvatdır.

Nəticə

1. Xakas-türk mifologiyasının fundamental eposu olan "Altın-Arığ" həm şaquli, həm də üfüqi mifopoetik müstəvidə Pis-Tumzux-Plö-Xarın-Xuu-İney vasitəsilə totem-əcdad ruhunu bütün mifik simvollar və rəmzlərlə ehtiva etmişdir;

2. Tanrı-Çayan-Göy-xana məxsus sakral funksiyaları, vəzifələri onların iradəsinə uyğun olaraq Pis-Tumzux Alıp-xan məmləkətində və bu məmləkətin timsalında yer üzündə icra etməkdə olan yeganə sonuncu, etibarlı qam-şamandır.

3. Pis-Tumzux epik folklor mühütünün ənənvi klişesindən kənar qalan bir obrazdır; onun mifik atı, elcədə mifik silahı və ailə sistemi yoxdur. Bu kimi keyfiyyətlər onu Nuh Selindən öncəki prototürk arxaik mifik dövrün epik obrazına çevirməkdədir.

4. Pis-Tumzux peyğəmbər əlamətlərini işarələyən totem-əcdaddır; o, Altın-Arığı, onun atı-Ağ-Sabdarı, Alıp-xanın oğlunu dirildir. Bu əlaməti ilə o, KDQ-dakı epik Xizirlə tam birləşir (Buğac boyu...) və eynilik təşkil edir.

5. Pis-Tumzux totem-əcdaddır; Alıp-xanın altı yaşlı oğlunu dirildir və ona ad verir; bu motivlə o, KDQ-da Dədə Qorqud obrazı ilə birləşir və eynilik təşkil edir.

6. Pis-Tumzux xilaskar ruhdur; o, özünün yüz illərlə qoruduğu Ağ-Sın ölkəsini və bu ölkənin timsalında yer üzünü Şərdən, demon İrlək-xana mənsub yeraltı dünya cinlərindən qoruyur, mühafizə edir. Bu motivdə o, yer üzünün sakral sahibidir-Oğuz-xanla birləşir və eynilik təşkil edir.

7. Pis-Tumzux təbiət kultunu təcəssüm edir; o, ota çevrilir, bununla da təbiət enerjisini özündə ehtiva edir.

8. Pis-Tumzux maqdır; astral gücü təmsil edir-mifik ənənədə hiyləgərlik rəmzi olan qara tülküyə çevrilir.

9.Pis-Tumzux arxaik totem-əcdad ruhunun yer üzündə daşıyıcısıdır; o, irlik-xanın cini güman etdiyi Xulatayla vuruşmaq üçün vəhşi Ağ-Canavara (Qurda) çevrilir.

10.Pis-Tumzux universal mifopoetik obrazdır;O, həm həyat verir, həm öldürür, həm dirildir; o, sosial statusu təyin edir,cəmiyyəti inisiyasiyadan keçirir.

11.Pis-Tumzux arxaik mifik dövrü simvolizə edir; onu yalnız iki əlamətinə görə tanımaq olar-burnu və ağ saçlı ixtiyar qarı olduğuna görə.Eyni obrazı bir neçə adla tanıtməsi onun ən qədim zamanlardan gəldiyini və iki əlamətlə tanındığını sübut edir;bir adı-Pis-Tumzux(Bizburun); bir adı-Plö-xarın(Donqar-Bülö); bir başqa adı-Xuu-İney(Ağ-Nənə) və s.

12.Epik Pis-Tumzuxun yeganə metal əşyası bürünc isgənədir; rəmzi-fəlsəfi mənalanmasına görə bürünc-mis enişi, sonu bildirir; beləliklə, Pis-Tumzuxun ölümü- özü mifik obraz olsa da, tarixi mərhələnin qapanmasını simvolizə edir, enişə gedən mifik həyatının bitməsi ilə bir tarixi mərhələ bitir, yenisi-yeni sosial tələblər və sosial statusla başlayır.

TSTERİM- DOSTLARIM

V. Y. Maynaqəşeva

1.Müqəddimə əvəzi.

Bu sözlərin mənasını bilməyən oxucu düşünə bilər ki, TSTERİM sözü yəqin “dostlarım” deməkdir. Halbuki “Dostlar”-sözü ilə tster sözünü heç nə bağlamır. Sadəcə mən xakasca “tster” sözünü oxuduqda, necə deyərlər, qulaq qafiyəsi üstündə assiosiativ səs bənzərliyində bizim dilimizdə bir “dost” sözü yadıma düşdü. Ona görə də səslənməsi yaxşı, gəlişi gözəl olduğuna görə yazıya belə bir başlıq seçdim.Məsələ bunda -dır ki, toster-xakas sözüdür, dost isə fars sözüdür. Dolayısıyla bir iltisafı, bir flektiv dil

ünsürü bir-birinə səsdə yaxın gəlsədə, mənada çətin ki gələ. Bu yazıya baş aparmaqla nə xakasca olan “tsterlə”, nə də farsca olan “dost”larla heç bir işim yoxdur. Bu mövzuya gəlməyimə səbəb olan həqiqət bundan ibarətdir ki, hökumətin mətbu orqanı olan “Xakasiya” qəzetində şəxsiyyəti ilə çoxdan maraqlandığım, özünün xəbəri olmadan belə xətrini çox istədiyim, canlı özünü hələ ki, görmədiyim, qisası çox sevdiyim bir xakas gözəli, gözəl xakas ziyalısı, fəal vətəndaşı haqqında qəzetin “mədəniyyət” rubrikasında tarix elmləri namizədi, sənətşünas İrina Kidiyekovanın məqaləsinə internetdə rast gəldim. Bəli, bu məqalə, əfsanəvi-artıq nağıllaşan xakas gözəli Valentina Maynoqaşeva haqqındadır. Valentina Maynoqaşeva türkologiya və türk dünyası folklorunda doğrudan əfsanələşən bir xakas gözəlidir. Yəqin ayıq oxucu folklor sözünü oxuduqda söhbətin folklorşünas tədqiqatçı, məşhur “Altın-Arığ” bahadırlıq dastanını yazıya alan, kommentariyalar yazan, məqalələr yazan, onu ruscaya tərcümə edən, kitabı nəşrə hazırlayan və nəşr etdirən Valentina Maynoqaşevadan getdiyini artıq anlamış oldu.

Altın-Arığın “bacısı”.

İndi mən inamla deyə bilərəm ki, epik Altın-Arığ, xanım Maynoqaşevanın ən böyük əfsanəvi bacısıdır. Başqa sözlə, Valentina Maynoqaşeva epik-bahadır Ağ-Qayadan doğulan Altın-Arığın doğma milli bacısıdır. Dərinə getsək görürük ki, o, Altın-Arığın bacısı olduğu qədər digər epos qəhrəmanları olan xakas gözəlləri Altın-Tayçının, Altın-Sabahın, Ay-Arığın, xakas tanrılar panteonunun əbədi sakinləri Xan-Tiqirin (Göy-səma tanrısı), Çir-İnenin (Yer tanrısı), İmay-İnenin (Həyat-bərəkət tanrısı), Çarlaq-xanın (Tale-qismət tanrısı), Kuuquurt-xanın (İldırım-şimşək tanrısı), Suqday-xanın (Su-yağış tanrısı), Çildey-xanın (Tufan-külək tanrısı) və sair tanrılar və əfsanə qəhrəmanlarının da eyni dərəcədə bacısıdır. Çünki, Altın-Arığ da, digər epik və mofopoetik qəhrəmanlar da, Valentina Maynoqaşevin özündə öz qəhrəman xalqının alp qızı, igid qızıdır, qəhrəman qızıdır. Altın-Arığ da Valentina da eyni torpağın nemətindən, eyni suyun seyrindən dəyişən zamanlarda qidalanmış, “Altın-Arığ” eposunda deyildiyi kimi “aşdan alıb, aş yemişlər, sudan alıb, su içmişlər.” İndi kimsə tələsib bu fikrə Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir Şöbəsində, Xakasiyanın folklor cəməsində və ya AMEA Folklor İnstitutunun Türk Xalqları Folkloru şöbəsində şübhə edə bilər. Amma şübhə etmək istəyən dostum bir anlığa qoy düşünsün; məgər Altın-Arığla xanım Maynoqaşeva eyni etnoqrafik, eyni etnogenetik, eyni etnolinqivistik, eyni etno-mədəni, eyni soy kökü və eyni irfani fəzilətlər kodundan doğulub gəlmirlərmi?! Nə isə. Əfsanəvi Altın-Arığla tarixi

şəxsiyyət olan xanım Maynoqəşeva bacıdır, vəssalam. “Yaxşı qızların gözəli, arıq (ışıqlı)- səliq (göyçək) Altın-Arığın haqqında onun etnogenetik “qardaşı”, alıptıx-nımaxçı, (söyləyici-ifacı) P.V.Kurbijekov xaylayıb,danışıbsa, V.Y.Maynoqəşeva isə onu yazıya alıbsa,ruscaya tərcümə edibsə, dünya xalqlarına öz doğma xakas-türk bacısı haqqında, bir dastanın varlığı haqqında məlumat veribsə, bunu- bu zəhməti, bu zülmü, bu ədəbi-bədii işgəncəli ağırlığı yalnız bacı, bacı haqqında edə bilər.Bəli, indi Altın-Arıq həm Azərbaycan xalqının bahadır qızı, həm də mənim bacımdır.

Əbədi yaşıl yarpaq

İşlə gətirib ki, “Altın-Arıq”eposunun baş qəhrəmanı Altın-Arıq ömrünə üzvü surətdə axıb birləşən Valentinanın ömrü solmayan əbədi yaşıl yarpağa çevrilmişdir. Nə qədər “Altın-Arıq”-“Ağ-Qayadan doğulan Altın-Arıq”yaşayacaqdır, Valentina-xanım da onunla Xakas xalqının və eləcə də turan zehniyyətində olan türk vətəndaşlarının istisi qəlbində bərabər yaşayacaqdır.Valentinanın ömrü gənc alp-qız, bahadır Altın-Arığın ömrü ilə çulğalaşmış, qovuşmuş, əbədiyyən birləşmişdir.Altın-Arığın qılıncla və mifik atı Ağ-Sabdarla gördüyü titanik işi V.Maynoqəşeva eyni dərəcədə titanikcəsinə qələmi və milli sevgisi ilə etmiş, həyata keçirtmişdir.

Elm fədasi

1994-cü ildə Xakasyanın baş kəndi Ağbanda (Abakan) Xakas dili və Ədəbiyyatı Elmi-Tədqiqatlar İnstitutunda Valentina Yevqeniyevena Maynoqəşevanın rəhbərliyi altında Folklor Sektoru təsis edildi. Valentina burada xakas folklorunu araşdıran həqiqi elmi-tədqiqat mərkəzi yarada bildi;Svetlana Kulumayeva,Lidiya Açıtaeva, Yelena Ulturqəşeva kimi araşdırmaçı alimlər məhz Valentinanın “kürkündən” çıxmışlar.

Valentina özü hələ Moskva Dövlət Universitetində dosent Mədinə Boqdanovanın tələbəsi ikən Mədinə-xanım ona demişdi:” Siz yüksək hazırlıqlı elmi işçisiniz, xakas folklorunu tədqiq edin. Biz sizinlə birlikdə bu elmin məşəlini Sayan dağlarında və Altayda yandıracağıq!”.Sən demə Sayan dağlarında yaşayan folklor mühütünün ecazkar kodundan Mədinə-xanım xəbərdar imiş, həm də müəllim öz tələbəsinin qabliyyətinə, istedadına dərinlən bələdmiş.Valentina-xanımın öz müəlliminin tövsiyyəsiylə yandırdığı məşəlin istisi bütün xakasiyanı, anadolunu,macarstanı,italiyanı o cümlədən Azərbaycanı isidir və bu alov yeni-yeni ölkələri fəth edəcəkdir.

Sonra Valentina SSRİ EA Sibir Şöbəsinin aspiranturasında oxudu. Filoloji elmləri doktoru, professor Y. Ubryatova və məsləhətçi, dosent Y. Lebedevanın rəhbərliyi altında o, "Altın-Arığ" eposunun hər iki variantının (Kadışev və Kurbijekov variantı) müqayisəli səciyyəvi xüsusiyyətləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdi. Dissertasiyanı müdafiə etdikdən sonra ona akademik Aleksey Okladnikov burada Sibir Şöbəsində qalması təklif etdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Aleksey Okladnikov hər adama bu təklifi etməzdi.

Etibarlı alim

Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir Şöbəsi "Sibir və Uzaq Şərq xalqlarının folklor Abidələri" mövzusunda silsilə əsərlər nəşr edir. Bu layihədə xakas folkloru təxminən dörd cildi əhatə edir. "Altın-Arığ", "Ay-Xuucın", "Xakasların mərasim poeziyası və nəğmələri" üç cildi təkbəşinə Valentina Yevqeniyeвна Maynoqaşeva hazırlamışdır. Bununla yanaşı "Xakasların mifləri, əfsanələri və rəvayətləri" toplanmış başqa bir cildin hazırlanmasında V. Y. Maynoqaşeva yaxından iştirak etməkdədir. Layihənin rəhbərləri-filologiya doktoru Yevgeniya Kuzmina, tarix elmləri doktoru Nikolay Alekseyevdir. Akademik N. Alekseyev deyir ki, bu çətin, məsuliyyətli, incədən-incə, mürəkkəb, çoxlu zaman, diqqət və güc tələb edən işdir. Valentina Yevqeniyeвна əsl elmi fədakarlıq göstərmiş və bunu davam etməkdədir. Bu layihədə hər cildi bütün institut hazırlayır. Ancaq Valentina Yevqeniyeвна üç cildi tək özü hazırlamışdır. Bu nadir hadisədir. Bunların qarşısında Valentina şöhrət çələnginə, yaltaq mədhiyələrə, fimiəmlərə çox laqeyddir. Bu gün Xakasiyada etnoqraflar, dilçilər, ədəbiyyatşünas alimlər, tarixçilər, xüsusilə mətnşünaslar ƏN ETİBARLI mənbə kimi V. Y. Maynoqaşevaya məmuniyyətlə müraciət edirlər. Bu elm adamları sırasında- L. Kızlasovu, İ. Kızlasovu, Ya. Şeri, D. Savinovu, A. Konutovu, S. Orus-ooqo, A. Kudiyarovu, L. Arbaçakovu, O. Subrakovu, Z. Karaqaçevi, N. Çistobayevi və çoxlu-çoxlu araşdırmaçı alimləri göstərmək olar. Bu elm adamları üçün dahi folklorçunun hər bir məsləhəti, hər bir fikri xalqın tarixinin mihəng daşığıdır.

Təqaüdə çıxan ağbirçək alim, şəxsi kitabxanasını orta məktəb kitabxanasına və öz kənd orta məktəb kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Özü isə "Altın-Arığ"ı, "Ay-Xuucın"ı bir də "Xakasca-rusca lüğət"i saxlamışdır. Bu kitabları o, çox nəzakət və məhəbbətlə belə dəyərləndirmişdi;
TSTERİM- MƏNİM MÜHAFİZLƏRİM.

Əli Kərimbəyli
AMEA folklor İnstitutu
Türk Xalqları Folkloru şöbəsi